

УДК 613.83

*О. Ю. Клименко***ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ
БЕЗПРИТУЛЬНИХ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ**

Ключові слова: соціальний захист, діти-сироти, бездоглядні діти, безпритульні діти, соціальне сирітство, соціальна політика, діти-вулиці, діти, позбавлені батьківського піклування, заклади соціального обслуговування.

Одним із наслідків економічного спаду останніх років стало збільшення чисельності дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування. Масове безробіття викликало зростання бідності, яка, у свою чергу, спричинила поширення соціальних хвороб, що призвело до збільшення кількості неблагополучних сімей, в яких насилля над власними дітьми та недбале ставлення до їх виховання стало нормою. Таким чином, економічні та соціальні суперечності, які торкнулися усіх сфер діяльності держави і всіх верств населення, у першу чергу позначилися на найменш захищеній категорії – дітях. Часто не усвідомлюючи і не розуміючи причин життєвих негараздів, діти повною мірою відчувають їх наслідки на собі. Існуючі проблеми деструктивно впливають на соціальні установки, руйнують життєві орієнтири, ускладнюють процес соціалізації дітей. Держава не може не відреагувати на існуючу ситуацію та залишити поза увагою інститут соціального захисту безпритульних дітей. Розбудова нових економічних та політичних засад потребує не лише переосмислення попереднього досвіду, а й вироблення якісно нового підходу до забезпечення дітям нашої країни повноцінного розвитку відповідно до їх потреб.

В Україні справжній науковий підхід до вивчення зазначеної проблеми розпочався лише на початку ХХІ століття, коли було створено інститут соціальних досліджень. В умовах

сьогодення характерна для української науки різноплановість досліджень, на жаль, оминула проблеми розвитку соціального захисту дітей, позбавлених батьківського піклування, хоча для проведення досліджень із зазначеної проблеми є достатня джерельна база.

Вивчаючи проблему дитячої безпритульності, необхідно звернутися насамперед до праць, що дають змогу зрозуміти класову, соціальну, політичну природу соціальних процесів. Серед таких праць певною новизною відзначаються монографії, що з'явилися в останні п'ять років. Загальними проблемами соціального захисту цікавилися такі дослідники російської школи соціології, як М. Блінов, Ю. Ожегов, Ф. Шерегі, А. Єришев, В. Рехкала, Е. Комаров, М. Лисенков [1], а також українські вчені – О. Балакірева, М. Головатий, В. Головенько, І. Демченко, О. Яремко [7] та ін. Проте науковці залишають поза увагою процеси, що впливають на соціальні трансформації. За невеликим винятком у цих працях аналізується соціальна політика, стратегія і тактика. Таким чином, якщо вести мову не про соціальні проблеми взагалі, а про таке цілісне, багатогранне явище, як «дитинство», то фактично на початку ХХІ ст. будь-які комплексні дослідження з цього приводу були відсутні.

Тому метою нашого дослідження є вивчення особливостей соціального захисту дітей в Україні, яке має міждисциплінарний характер та знаходиться на межі декількох дисциплін – соціології, педагогіки, соціальної психології, оскільки стосується питань витоків та феномена сирітства.

На сьогоднішній день в Україні не існує єдиного загальноприйнятого визначення щодо неповнолітніх, які позбавлені сімейного виховання і проживають у середовищі вулиці. У засобах масової інформації, наукових психолого-педагогічних працях, результатах соціологічних досліджень, у діяльності служб, органів і спеціальних установ для неповнолітніх вживаються такі терміни, як «безпритульні», «діти вулиці», «бездоглядні», «бездомні», «діти, позбавлені батьківського піклу-

вання», «соціальні сироти», «неповнолітні групи ризику». Характеристику цих понять можна знайти у працях сучасних російських та українських вчених [7, с. 25]. Зокрема, останні звертають увагу на необхідність з'ясування того, який термін із вищезазначених наразі найбільш повно характеризує українських дітей, які опинилися на вулиці. Для цього слід вдатися до аналізу подібних соціальних явищ у світовій практиці.

Різноманітні міжнародні структури, у тому числі ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, які займаються вивченням стану справ в молодіжному середовищі різних країн, відзначають таку негативну тенденцію, як зростання кількості дітей та молоді, що перебувають у стані соціальної дезадаптації. Про це свідчить і наявність таких маргінальних груп, як «діти вулиці».

Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) зараховує до них:

- дітей, які не спілкуються з власними родинами і живуть у тимчасових сховищах;
- дітей, які підтримують контакт із сім'єю, але через бідність, різні види експлуатації та зловживань щодо них проводять більшу частину дня, а інколи й ночі на вулиці;
- дітей-вихованців інтернатів та притулків, які через різні причини втекли з них і перебувають на вулиці.

Це узагальнена характеристика «дітей вулиці», оскільки залежно від соціально-економічних умов в країні ступінь маргіналізації має свої специфічні прояви [6, с. 62].

В Україні здійснюється централізований облік дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Законодавчо визначено обов'язок керівників закладів, де перебувають або виховуються такі діти, щодо надання інформації про вихованців, які залишилися без піклування батьків, до місцевих органів з опіки та піклування з метою усиновлення даної категорії дітей, передачі їх під опіку чи на виховання у сім'ї громадян [2, ст. 12].

Окрему групу дітей-сиріт становлять діти, від яких батьки відмовилися ще в пологових будинках, або, народивши, покинули чи «підкинули» або залишили. Нерідко такі факти,

на думку спеціалістів, спричинені соціально-фізіологічною незрілістю матері, яка народжує дитину, легковажним ставленням до вагітності та її наслідків, намаганням приховати від близьких факт народження дитини, а іноді й глибоким порушенням стану психіки та світосприйняття тощо. Однак найчастіше це пов'язано все ж таки з асоціальною поведінкою. Перерахувати всі можливі причини важко, оскільки вони є надто чисельними. У багатьох випадках відмова від дитини у заявах на ім'я головного лікаря пологового будинку чи відділення, де дитина народжена, пояснюється поганим матеріальним становищем породіллі та її сім'ї. Часто відмовляються від вочевидь хворої новонародженої дитини. З метою допомогти таким матерям усвідомити важливість не тільки самого факту народження дитини, але й її виховання у 1996 році були внесені зміни до Кодексу про шлюб та сім'ю України, згідно з якими батькам, які відмовилися від дитини в пологовому будинку, надається для прийняття остаточного рішення щодо долі дитини термін до двох місяців [3, ст. 101-1].

Виявлення безпритульних, дітей-сиріт та також неповнолітніх, які перебувають у несприятливих умовах, є одним із основних завдань і обов'язків органів опіки та піклування. Стаття 24 Закону України «Про охорону дитинства» поширює такий обов'язок на всіх громадян [5, ст. 24].

У свою чергу органи опіки та піклування це завдання повинні виконувати в координації з іншими зацікавленими органами та службами, тобто кримінальною міліцією у справах неповнолітніх, службою у справах неповнолітніх, закладами освіти, охорони здоров'я, житлово-комунальними органами тощо. Нині завдяки появі кримінальної міліції у справах неповнолітніх серйозних змін зазнає і ситуація з профілактичною роботою серед неповнолітніх. Школа та органи освіти фактично відійшли від роботи із неблагополучними сім'ями. Послабили свої функції у цьому відношенні і дільничні інспектори районних відділів внутрішніх справ. Кримінальна міліція у справах неповнолітніх основну увагу зосереджує на роботі

з дітьми та підлітками, які вже скоїли правопорушення, злочини, тобто на фактах протиправної діяльності, а повноваження щодо виявлення функціонально неспроможних сімей перекладено на служби у справах неповнолітніх.

Керівники закладів, де перебувають, утримуються або виховуються діти, зобов'язані в тижневий термін від того дня, коли їм стало відомо, що дитина залишилася без опіки (піклування) батьків, повідомити про це відділи і управління державних органів виконавчої влади, на які покладається безпосереднє ведення справ з опіки і піклування. Ці органи у місячний термін з дня надходження інформації щодо зазначених дітей та в разі неможливості їх усиновлення, передачі під опіку (піклування) чи на виховання в сім'ї громадян на території даної або будь-якої іншої області України зобов'язані передати цю інформацію до Департаменту з усиновлення та захисту прав дитини при Міністерстві у справах сім'ї, молоді та спорту України для централізованого обліку [4].

При виявленні підкинutoї дитини, безпритульної, бездоглядної, залишеної без батьківської опіки, кримінальна міліція спільно зі службою у справах неповнолітніх зобов'язані скласти акт у трьох екземплярах, провести реєстрацію даного випадку у спеціальному журналі про доставлених дітей. При цьому мають бути вжиті усі заходи щодо розшуку батьків дитини або її близьких родичів, а також щодо тимчасового влаштування дитини (притулок, лікувальний заклад). Один екземпляр акту і повідомлення направляється в орган опіки та піклування, який повинен відразу ж розпочати влаштування дитини. Передусім дитина має бути зареєстрована в органах реєстрації актів громадського стану, для чого необхідно визначити вік дитини.

Вік безпритульного визначається лікувально-контрольною комісією лікувального закладу, куди направляється дитина, або ж судово-медичною експертизою. При реєстрації органами реєстрації актів громадського стану їй присвоюється прізвище, ім'я, по-батькові, запропоновані заявником, дані щодо батьків

записуються також у довільній формі. Вік дитини медична комісія визначає приблизно, виходячи із розумового та фізичного розвитку. Згідно із законом, особа має бути направлена до державної установи із свідоцтвом про народження.

Оскільки у більшості випадків дитина направляється до спеціалізованих установ під вигаданим прізвищем та з приблизно встановленим віком, то пошук її рідними стає неможливим. При виявленні батьками дитини у дитячій установі знову ж таки проводиться експертиза на ототожнення дитини та звернення до суду з приводу анулювання акту запису про народження, або дані про вік, який встановлено.

Усиновлення (удочеріння) є найбільш прийнятною і сприятливою формою виховання дітей, залишених без піклування батьків, за якої дитина в правовому відношенні повністю прирівнюється до рідних дітей, набуває в особі усиновителів батьків та сім'ю.

Іншою формою влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є передача їх під опіку, піклування. Це одна з найбільш вдалих для розвитку та виховання форм влаштування через те, що дитина проживає у сім'ї, ходить у звичайний дитячий дошкільний заклад, загальноосвітню школу, знає свій родовід. Вона оточена турботою та увагою близьких людей. Практика свідчить, що досить часто родичі дітей, чий батьки померли, позбавлені батьківських прав, перебувають у місцях позбавлення волі тощо, мають бажання залишити дитину в сім'ї. Не всі (переважно це бабусі, дідусі, дядьки та тітки) мають можливість матеріально утримувати таку дитину. Опікун, піклувальник можуть отримувати пенсію за втрату годувальника у розмірі 37 гривень на місяць або допомогу на дитину, яка перебуває під опікою, у розмірі 20 гривень 90 копійок на місяць. Звичайно, на такі гроші дитину утримувати дуже важко. Тому багато людей відмовляються від призначення їх опікунами, піклувальниками, і дитина віддається до державної установи.

Ускладнення з влаштуванням дітей виникають тоді, коли

дитина покинута, батьки її невідомі, або якщо й відомі, то місце їх мешкання не встановлено. Необхідно зробити запити у пологові будинки, органи реєстрації актів громадського стану, органи внутрішніх справ, адресні бюро, тобто проводити роботу щодо встановлення батьків дитини та реєстрації її народження. Процес цей тривалий. На час його проведення дитину потрібно помістити в дитячу установу. Сьогодні єдиною формою тимчасового влаштування маленької дитини є направлення її до лікувального закладу.

За правилами, перебування дитини у лікувальному закладі не може бути довшим, ніж один тиждень. Однак за цей термін неможливо зібрати усі документи про неї і про її батьків, тому дитина може досить довго (до трьох місяців, а інколи до року) перебувати у лікувальному закладі. Тривале перебування дитини в лікарні може негативно позначитися на стані її здоров'я, вона наражається на ризик бути інфікованою від хворих дітей, умови утримання та раціон харчування не відповідають її потребам, а про виховання й говорити зайве.

Тому кращим варіантом тимчасового влаштування дитини до направлення її до дитячого закладу була б, звичайно, передача її під тимчасову опіку в сім'ю, яка прийняла б її, зігріла душу, зняла нервові напруження, яке, безумовно, вона переживає, втративши близьких людей. Така сім'я морально підготувала б дитину до того, що їй доведеться жити в дитячій установі (дитячому будинку; школі-інтернаті).

На жаль, в нашій державі не існує практики передачі дитини у сім'ю опікунів, під тимчасову опіку, а тому безпритульних направляють до дитячого притулку. Дитина може перебувати у притулку до трьох місяців, тобто весь «перехідний період» до віддання її до дитячої установи. Згідно із статтею 66 Цивільного кодексу України, якщо над дітьми, які перебувають у дитячих державних закладах, не встановлено опіку чи піклування, то функції опікуна, піклувальника виконує дитячий заклад [5].

Таким чином, на сьогоднішній день в Україні спостерігається збільшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених

батьківського піклування, а існуючі державні заклади, що надають соціальну допомогу зазначеній категорії громадян, не можуть забезпечити дітям умови повноцінного розвитку та виховання через брак коштів та недосконалість існуючої системи, яка функціонує понад 80 років і зорієнтована на колективні форми виховання дітей. Головний принцип такої виховної концепції полягає у наявності розгалуженої структури інтернатних закладів, що фінансуються державою. Тому на сьогоднішній день перед вченими стоять широкі перспективи наукових розвідок щодо пошуку оптимальних технологій соціального влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Список літератури

1. Блинов Н. Политическая культура и молодежь / Н. Блинов, Ю. Ожегов, Ф. Шереги. – М., 2002. – 360 с.
2. Про затвердження заходів щодо поліпшення становища дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків : Указ Президента України від 17.10.1997 р. – № 1159/97 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // www.rada.kiev.ua
3. Про затвердження комплексних заходів щодо профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, їх соціальної реабілітації в суспільстві : Указ Президента України від 18.03.1998 р. – № 200/98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // www.rada.kiev.ua
4. Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх : Закон України від 24.01.1995 р. – 20/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // www.rada.kiev.ua
5. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. – № 2402-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // www.rada.kiev.ua
6. Сборник международных стандартов и норм ООН в области правосудия в отношении несовершеннолетних. – М. : Ярослав. политграфкомбинат, 2008. – 128 с.
7. Яремко О. О. Створення та функціонування прийомних сімей : навч. посіб. для держав. службовців / О. О. Яремко, Л. С. Волинець, Н. М. Комарова. – К. : Укр. ін-т соц. дослідж., 2000. – 128 с.

Резюме

В статье рассматривается существующая в Украине система социальной защиты беспризорных детей, раскрываются ее исторические корни. Автор анализирует методы работы государственных учреждений с детьми улицы, критикует коллективные формы воспитания, обращает внимание на необходимость разработки новых подходов к решению проблемы.

Summary

The article deals with the nowadays Ukrainian system of homeless children social defence and its historical roots. The author analyses the public institutions methods of work with homeless children, criticizes collective education forms, draws attention to the necessity of working out new approaches to solving the problem.